

УДК 343.21

Наталія Юріївна ЦВІРКУН,
кандидат юридичних наук
(Харківський національний університет внутрішніх
справ, м. Харків)

ЩОДО ЗМІСТУ ПОНЯТТЯ ТА РОЛІ НАСТУПНОСТІ В КРИМІНАЛЬНОМУ ПРАВІ

Розглянуто зміст поняття та ролі наступності в кримінальному праві. Важливість дослідження цього питання полягає в тому, що системний аналіз та вивчення градації історії кримінального права України слугують поглибленню уявлення про розвиток кримінально-правових відносин у цілому в нашій державі. Періоди розвитку українського кримінального права є науково важливими, при цьому вони мають урахувати типи й форми держави та права в різні історичні часи, особливості кримінально-правових джерел і правових інститутів, а також інші соціально-політичні чинники.

Ключові слова: наступність, реформування, кримінальне законодавство, правотворчість.

Постановка проблеми. На сьогодні законодавство, в тому числі і кримінальне, перебуває під впливом реформування. Загальновідомо, що неможливо якісно створити щось нове, не дослідивши досвід минулого, не зробивши роботу над помилками. От і кримінальне право України, будучи самостійною галуззю права, протягом багатьох років розвивалось як єдина, цілісна, переважно несуперечлива система правових норм, які визначали коло суспільно небезпечних діянь, які визнавались злочинами, а також установлювали міри покарань, що застосовуються до осіб, які їх вчинили.

Важливість дослідження змісту та ролі наступності в кримінальному праві полягає в тому, що системний аналіз та вивчення послідовності історії кримінального права України є необхідними для глибокого розуміння та широкого уявлення про градацію розвитку кримінально-правових відносин у нашій державі. Кожний із періодів розвитку українського кримінального права є по-своєму важливим і соціально, і в науковому сенсі, при цьому кожен із них під час формування поглинає особливості типів і форм держави

та права в різні історичні часи, особливості джерел кримінально-правового законодавства та правових інститутів, а також інші соціально-політичні чинники.

Дослідження наступності має важливе і практичне значення, а саме: по-перше, в теоретичному плані дозволяє глибше зрозуміти діалектику розвитку права та шляхи його вдосконалення; по-друге, надає можливість усвідомити значущість усталеної думки про необхідність збереження важливих юридичних елементів правової системи України та безперспективність обмеження лише національними надбаннями, не розвиваючи здатність до імплементації правових цінностей сучасних цивілізованих держав світу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання наступності у кримінальному праві на сьогодні є достатньо розробленим, проте існує досить невелика кількість наукових робіт стосовно цієї тематики, а в роботах вітчизняних учених, зокрема М. І. Бажанова, Ю. В. Бауліна, Д. О. Балобанової С. Я. Лихової, Л. Г. Матвєєвої, О. В. Харитонової тощо, трапляються навіть заклики до вивчення та глибокого аналізу проблематики наступності в кримінальному праві.

Метою статті є дослідження поняття змісту наступності в кримінальному праві й усвідомлення її значення та ролі в розвитку кримінального законодавства, використовуючи при цьому досвід, набутий протягом існування СРСР, зарубіжний досвід, а також помилки, що неминуче трапляються на шляху вдосконалення законодавства.

Виклад основного матеріалу. Трансформація сучасної правової системи України в напрямі до Європейських стандартів є важливим, складним і багатофункціональним процесом, що потребує глибинного науково-теоретичного аналізу правової дійсності й у подальшому – визначення сучасних напрямів розвитку. Трансформація кримінального права є неминучою. З точки зору загальноісторичної, соціальної змістовної типології держав, Україну в цілому відносять до держав перехідного типу й таких, що орієнтуються на соціальну демократію [1, с. 234].

На сьогодні, незважаючи на розробленість теоретичного аспекту наступності в праві, існує досить невелика кількість наукових робіт стосовно наступності саме в кримінальному праві, серед них праця професора М. І. Бажанова «До питання про наступність у кримінальному праві» (рос. «К вопросу о преемственности в уголовном праве»), опублікована в 1995 р., та наукова робота професора В. О. Навроцького «Наступність кримінального законодавства України», опублікована в 2001 р. [2, с. 114].

Крім цього, в 2017 року Ю. В. Баулін дав характеристику поняття «наступність у кримінальному праві» в межах Великої української юридичної енциклопедії [3, с. 539]. Автор визначив поняття «наступність у кримінальному праві» як те, що з'єднує минуле, сьогодення й майбутнє, вводить у життя нового покоління вже апробовані часом досягнення у цій

галузі права. Водночас хоча новації і звернено в майбутнє, їх сила – у зв'язку з минулим і спирає на національні традиції та звичаї, що є засторогою від необачного копіювання іноземного права. Автор указує, що наступність у кримінальному законодавстві – це такий зв'язок між двома законами, які встановлюють злочинність і караність діяння, його кримінально-правові наслідки, за якого в новому нормативному акті зберігаються основні ознаки, що визначають змістовну характеристику попереднього кримінального закону. Ці ознаки і є елементами наступності, а саме тими важливими складовими, які в сукупності дозволяють зробити висновок про наявність чи відсутності зв'язку між раніше чинними й новими законами. Наступність найбільш яскраво проявляється в кодифікованих нормативно-правових актах. Це було значною мірою враховано законодавцем у КК 2001 [4]. До цього належить і та закономірна наступність положень, які витримали апробацію часом і відповідають нормам цивілізованого кримінального права, тобто були збережені й розвинені відомі й раніше у чинному КК 1960 р. положення про підстави кримінальної відповідальності, межі чинності кримінального закону, форми вини, відповідальність за незакінчений злочин, співучасть тощо [5].

Так, М. І. Бажанов розглядав у статті етимологію слова «наступність». У широкому розумінні цей термін пояснюється як «перехід від попередника до наступника», «процес у порядку послідовності від одного до другого» [2]. Із цієї точки зору, наступність у праві в найзагальнішому вигляді означає використання попереднього правового досвіду. Він може бути використаний у правотворчості, в правозастосовній практиці, в науці, в системі юридичної освіти й навіть під час викладання конкретних юридичних дисциплін. Таким чином, наступність у праві, в тому числі кримінальному, – проблема багатогранна.

Професор М. І. Бажанов пропонував розуміти наступність у праві як закономірність його розвитку та руху. На його думку, кожна система права в цілому, кожна окрема галузь права, в тому числі і кримінального, зазнають на собі вплив минулого. Тому законам, які раніше існували, а також тим, що нині діють, тією чи іншою мірою притаманна наступність. При цьому така наступність інколи сягає глибини віків. Достатньо навіть посилання на таке всеосяжне явище, як рецепція римського права, окремі інститути якого можуть бути застосовані й дотепер.

Наступність у праві об'єднує в єдиний процес минуле, теперішнє та майбутнє. Хоча право в своєму розвитку, реагуючи на реалії життя, виходить за рахунок закріплення нових положень за межі наступності, самої наступності новації не відміняють. Вони стануть колись минулим і завдяки їй будуть тією чи іншою мірою сприйняті на наступному етапі розвитку. Тут простежується діалектичний зв'язок послідовних стадій права, що розвивається. Тому, на думку вченого, наступність як закономірність розвитку права не може бути відмінена волюнтаристськими рішенням, а відмова від неї потягне негативні наслідки [2, с. 115].

Проблематика наступності має загальнофілософське значення. У філософії цей термін є однією з найважливіших характеристик розвитку. Зокрема, розвиток як філософська категорія означає процес руху, зміни цілісних систем, у тому числі соціальних.

Л. Г. Матвеева виділяє два аспекти наступності щодо суспільства: передання соціальних і культурних цінностей від покоління до покоління, від формації до формації та засвоєння цих цінностей кожним новим поколінням, кожною новою соціальною системою [1, с.235]. Наступність є особливим механізмом «пам'яті» суспільства, що здійснює накопичення й зберігання певної інформації з минулого, на основі якої створюються нові цінності. Вона може бути безперервною, коли культурні цінності минулого постійно функціонують у житті суспільства, й уривчастою, коли певні цінності тимчасово зникають із культурного вжитку. Термін «наступність» позначає також усю сукупність дій і традицій відтворення норм соціальної поведінки, характерних для історично минулої суспільної реальності [6, с. 210].

Поняття наступності в праві зазвичай трактується як збереження, перенесення й використання окремих елементів попередньої стадії розвитку права на наступну. Отже, більшість авторів під наступністю в праві розуміє закономірний та універсальний розвиток між різними ступенями розвитку національного права як соціального явища, що виражається в збереженні та сучасному використанні правового матеріалу минулих часів і забезпеченні особливостей національної правової системи. Так, наприклад, О. Ф. Скакун обґрунтовує беззаперечно історичний характер наступності в праві, адже, на її думку, наступність, як правило, здійснюється через історичну чи соціальну пам'ять, генетичні зв'язки минулого й сучасності [7, с. 47].

Зрозуміло, право за тривалий час свого розвитку поглинає не лише позитивний, а й негативний досвід правового регулювання суспільних відносин. Деякі норми в сучасний період часу є досить анахронічними, тому існує навіть необхідність в їх скасуванні або заміні. Разом із тим не можна не визнати дієвість та ефективність низки норм (зокрема, кримінального права), що збереглися в результаті декількох кодифікацій та існують поза часом.

Процес формування права є тривалим і складним, на нього впливає багато факторів. Безсумнівно, в розвитку права необхідно враховувати й те, що нові економічні та соціальні реалії не припускають того, щоб відкинути все старе та створювати в галузі права все наново, формувати юридичні поняття й конструкції з чистого аркуша, спираючись на сам лише нинішній економічний і соціальний досвід [8].

У літературі часто простежується теза про те, що правова спадщина сучасної України – це сукупність висновків, понять, зв'язків і відносин, що є результатом правового досвіду, який перебуває у розпорядженні поточного покоління як його надбання. Саме на правовій спадщині ґрунтується правова система й одночасно творить її. Правові елементи (норми, інститути, принципи, терміни, форми і т. ін.) складають наш правовий

спадок. Це як ті елементи, що були збережені з попереднього розвитку національного права, так і ті, що були перенесені нашими предками в нього з іноземного права, засвоєні й сьогодні використовуються на свій лад.

У результаті критичного переосмислення (оцінювання) правової спадщини і через неможливість відмовитися від тієї її частини, яку складають правові традиції, відбувається збереження й використання елементів з колишньої правової системи. Наші «правові традиції» можуть охоплювати об'єкти правової спадщини, процеси соціально-правового спадкування та його засоби. Вони знаходять своє вираження в правових принципах і презумпціях, у правовій термінології та певних правових процедурах. Кожний ступінь розвитку правової системи, із необхідністю сприймаючи певні правові традиції, водночас здійснює вибір тих або інших із них, який визначає напрямок розвитку правової системи й усього суспільства.

Слід також відзначити, що вітчизняна правова система є самостійною складовою частиною світової правової системи. Серед основних тенденцій у світі на рубежі XX і XXI ст. (міжнародні стандарти в галузі прав людини, формування європейського права і т. ін.) є перехід до такого етапу розвитку, коли поняття «запозичення» трансформується у глобальну загальнолюдську наступність правових досягнень цивілізованих держав. Проте вибірковість дії наступності між національним та іноземним правом визначається напрямком діяхронної наступності – між ступенями розвитку власного права.

Зберігаючи єдність у сутності (зв'язок між правовими системами), синхронна наступність відрізняється у засобах (формах): запозичення означає перенесення, засвоєння, використання. Під запозиченням розуміється не сліпе копіювання, плагіат, тобто просте (автоматичне) перенесення будь-яких елементів, а науковий аналіз можливостей «трансплантації та вживлення» іноземних елементів у національну правову систему, зміна (якісна переробка) перенесених елементів. Вбачається неможливим якісно вдосконалювати й забезпечувати стабільність правової системи, законодавства та судової практики без урахування географічного аспекту наступності в праві України та взаємозбагачення правових систем (країн СНД, Ради Європи) [8].

З огляду на множинність факторів, що зумовлюють наступність у праві, слід виокремити такий соціальний і правовий фактор, як традиція правового регулювання, що означає усталеність мети, змісту та способів правового регулювання відповідно до змін законодавства та інших форм позитивного права [9, с. 49]. Сучасні науковці вказують на певні традиції правового регулювання в Україні. Однією з них є насамперед поєднання різних цивілізаційних моделей права та правової системи. Л. В. Авраменко обґрунтовує, що особливість правової української спадщини полягає в поєднанні двох цивілізаційних впливів: східного (греко-візантійського) та західного (римсько-латинського). Це відбувалося через те, що Україна завжди

перебувала на перехресті Сходу й Заходу. Оскільки в Україні простежується відсутність власної стабільної державності протягом багатьох століть, і не сформувалося окремої незалежної національної правової системи, її право ґрунтується на місцевих традиціях і звичаях та запозичених елементах правової культури як Сходу, так і Заходу. Наступність і запозичення переплітаються в історії розвитку правових систем так, що їх іноді важко розмежувати, а інколи те, що ніби «своє» в праві України, неможливо відокремити від того, що було привнесеним, пристосованим і стало своїм [10, с. 3].

Наступність може як позитивно, так і негативно впливати на розвиток і становлення кримінального права. У цьому сенсі уявляється можливим відзначити дві сторони наступності – позитивну й негативну. Безсумнівно, перша сторона наступності, позитивна, чинить безпосередній вплив на розвиток права, дозволяє закласти його стабільну основу [11, с. 154]. Позитивна сторона наступності проявляється в збереженні найбільш оптимальних норм, окремих положень і пропозицій, необхідних у правовому регулюванні забезпечення кримінально-правової охорони різних сфер життєдіяльності на певних етапах розвитку права. Норми наступності в кримінальному праві та їх положення є показником загальних моментів у регулюванні відносин, свідченням стабільності й одночасно – «двигуном» правового прогресу. У цьому також можна побачити позитивний вплив наступності в кримінальному праві: вона сприяє розвитку правової матерії. На підставі аналізу норм наступності уявляється можливим виявити основні положення, що відповідають рівню сучасного кримінально-правової охорони прав і свобод людини та громадянина, власності, громадського порядку тощо і, навпаки, положення, що не відповідають цьому рівню, а отже, не можуть бути застосовані за призначенням в цей момент.

Друга сторона наступності (негативна) проявляється, коли усталене положення не вписується в реальні умови життя, воно не є адекватним щодо нових (уже сформованих) відносин, які потребують нових підходів до регулювання. Виходить, що стара норма «не виживає» в нових умовах. Так буває, і коли узятя нова норма не «узгоджується» з нормами усталеними та потрапляє ніби в непідготовлений ґрунт, а в результаті відторгається. У цьому випадку може утворитися правової дисбаланс, у результаті якого низка норм не діє або їх важно застосувати на практиці – так звані «мертві норми» [12, с. 28].

Таким чином, наступність у кримінальному праві чинить водночас і негативний, і позитивний вплив на розвиток цієї галузі права. У кінцевому результаті це визначає дві тенденції в сучасному кримінально-правовому правовому регулюванні: 1) традиційне використання норм наступності, найбільш ефективних у праві (галузях права); 2) відмова від норм, які не відповідають сучасному рівню правового суспільних відносин в сфері охорони прав і свобод людини та громадянина, або їх вдосконалення. У цих двох тенденціях проявляється як наступність, так і новизна, а також –

стабільність і динаміка в сфері кримінально-правової охорони суспільних відносин від злочинних посягань.

Отже, можна відзначити безпосередньо як позитивний, так і негативний вплив наступності на розвиток кримінально-правової охорони суспільних відносин, що виявляється: а) в збереженні і використанні оптимальних положень у праві (галузях права) в тому вигляді, в якому воно існує; б) у використанні основної частини положення, найбільш прийнятної, із заміною застарілої частини (доповненням новими елементами, криміналізацією); в) у відмові від норм (декриміналізації) або їх заміні на більш прийнятні та досконалі.

Наступність не визначається без порівняння, зіставлення того, що діяло раніше, й нового, чинного та проектного акта чи його окремих положень. Про наступність можна говорити під час аналізу динаміки правотворчості – визначаючи певні риси двох чи більше нормативно-правових актів і характеризуючи розвиток правових норм. З цього випливає, що наступність є динамічною характеристикою правової системи. Виходячи з викладеного, можна погодитися із визначенням наступності в кримінальному законодавстві як певного зв'язку між двома законами, які встановлюють злочинність і караність діяння та інші його кримінально-правові наслідки, за якого в новому нормативному акті зберігаються основні ознаки, які визначають змістовну та формальну характеристики кримінального закону.

Сучасні вітчизняні дослідження з кримінального права, як правило, є пов'язаними з вивченням витоків цієї галузі права. І це не є формальністю, бо історико-порівняльний метод пізнання є одним із найважливіших методологічних методів. У цьому контексті є слушною думка В. К. Грищука, який зазначає, що історія української кримінально-правової науки залишається зовсім невивченою [13, с. 140]. П. Л. Фріс справедливо стверджував, що в юридичній літературі, як правило, немає великої кількості спеціальних досліджень історії вітчизняної (української) кримінально-правової політики, а отже, й історії вітчизняного кримінального законодавства. Це здебільшого пояснюється тим, що науковцям доводиться звертатися головним чином до джерел російського походження [14, с. 58].

Інша традиційна методологічна особливість для відповідних наукових робіт – непослідовність під час здійснення історико-правових досліджень. Історичний аналіз кримінального законодавства проводиться науковцями, як правило, за звичною методикою. У наукових роботах і монографіях учені вивчали нормативно-правові акти та юридичні документи, які діяли на території України у різні періоди історії держави. Як відомо, територія нашої держави раніше перебувала під впливом Російської імперії, князівств Литовського та Молдавського, Польщі, Угорщини й Австрійської держави. Тому дослідники логічно вивчають і кримінальне законодавство указаних держав, оскільки воно було чинним на території України (в її сучасних

межах), стосувалося українців і позначилося на розвитку національного кримінального права [15, с. 62].

Саме тому логічним є те, що в результаті аналіз сучасного періоду розвитку закону про кримінальну відповідальність України є методологічно неможливим без урахування нормативно-правових актів, які діють на тимчасово окупованих територіях. Таке дослідження необхідно здійснювати саме в розрізі застосування генетичного методу, оскільки період тимчасової окупації окремих територій України триває вже значний період часу (АР Крим та м. Севастополя – з 20 лютого 2014 р.), і застосування правових норм стає історією.

Отже, велике значення має так звана правова спадщина сучасної України, тобто сукупність висновків, понять, зв'язків і відносин, що є результатом правового досвіду, який перебуває у розпорядженні поточного покоління як його надбання. Збереження й використання елементів з попередньої правової системи відбувається як у результаті критичного оцінювання правової спадщини, так і внаслідок об'єктивного оцінювання. Кожний ступінь розвитку правової системи, із необхідністю сприймаючи певні правові традиції, водночас здійснює вибір тих або інших із них, що визначає напрямок розвитку правової системи й усього суспільства.

Таким чином, проаналізувавши вищевикладене, вважаємо що наступність у кримінальному праві має дійсно важливе значення для подальшого його розвитку, адже наступність у праві в найзагальнішому вигляді означає використання попереднього правового досвіду з метою подальшого реформування. Такий досвід може бути використаний у правотворчості, в правозастосовній практиці, в науці, в системі юридичної освіти і навіть під час викладання конкретних юридичних дисциплін.

СПИСОК БІБЛІОГРАФІЧНИХ ПОСИЛАНЬ

1. Матвеева Л. Г. Наступність права як загальнотеоретична категорія в дослідженні транзитивності права // Наукові праці Національного університету «Одеська юридична академія» / редкол.: С. В. Ківалов (гол. ред.), В. М. Дрьомін (заст. гол. ред), Ю. П. Аленін та ін. ; відповідальний за вип. В. М. Дрьомін ; МОН України, НУ «ОЮА». Одеса : Юрид. л-ра, 2014. Т. 14. С. 234–243.
2. Бажанов М. И. К вопросу о преемственности в уголовном праве. *Проблемы законности*. 1995. Вып. 30. С. 114–121.
3. Баулін Ю. В. Наступність у кримінальному праві // Велика українська юридична енциклопедія : у 20 т. : Т. 17 Кримінальне право. Харків, 2017. С. 538–539.
4. Кримінальний кодекс України : закон України від 05.04.2001 № 2341-III // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14>
5. Кримінальний кодекс УРСР : закон УРСР від 28.12.1960 № 2000-05 // База даних «Законодавство України» / Верховна Рада України. URL: <http://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2001-05> (дата звернення: 02.09.19).

6. Чубаева Е. И. Понятие и сущность преемственности в праве / Вестник Нижегородской академии МВД России. 2012. №20. С. 210–212
7. Скакун О. Ф. Теорія держави і права : підручник / пер. з рос. Харків : Консум, 2001. 656 с.
8. Авраменко Л. В. Наступність (сприйняття та запозичення) в праві України: теоретичні аспекти. *Вісник Харківського національного університету внутрішніх справ*. 2000. № 10. С. 125–130. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/VKhnuvs_2000_10_25 (дата звернення: 02.09.19).
9. Крестовська Н. М. Традиції ювенально-правового регулювання в Україні. *Право і громадянське суспільство в Україні*. 2013. №1 (2). С. 49–56
10. Авраменко Л. В. Розмежування наступності у праві з іншими суміжними поняттями. *Проблеми законності*. Харків : Нац. ун-т «ЮАУ ім. Ярослава Мудрого», 2012. Вип. 121. С. 3–13.
11. Пономаренко Ю. А. Розуміння кримінально-правової політики в роботах криміналістів XIX – початку XX століть. *Проблеми законності: акад. зб. наук. пр.* Харків, 2011. Вип. 114. С. 154–162.
12. Гуторова Н. О., Дорош Л. В., Сенаторов М. В. Кримінальне право України: фундаментальні та прикладні проблеми. *Питання боротьби зі злочинністю*. Харків, 2005. Вип. 10. С. 20–33.
13. Шейко В. М., Кушнарченко Н. М. Організація та методика науково-дослідної діяльності : підруч. для студ. вищ. навч. закл.. 8-ме вид., стер. Київ : Знання, 2008. 140 с.
14. Фріс П. Л. Кримінально правова політика Української держави: теоретичні, історичні та правові проблеми. Київ : Атіка, 2005. 332 с.
15. Кримінальна відповідальність за контрабанду: національний та міжнародний досвід : монографія / А. А. Музика, А. В. Савченко, О. В. Процюк, В. В. Сіленко. Київ : видавець А. В. Паливода, 2011. 376 с.

Стаття надійшла до редакції 22.09.2019

Наталья Юрьевна ЦВИРКУН,

кандидат юридических наук

(Харьковский национальный университет внутренних дел, г. Харьков)

О СОДЕРЖАНИИ ПОНЯТИЯ И РОЛИ ПРЕЕМСТВЕННОСТИ В УГОЛОВНОМ ПРАВЕ

Рассмотрено содержание понятия и роли преемственности в уголовном праве. Важность исследования вопросов преемственности в уголовном праве заключается в том, что системный анализ и изучение градации истории уголовного права Украины служат углублению представления о развитии уголовно-правовых отношений в целом в нашем государстве. Периоды развития украинского уголовного права являются научно важными, при этом они должны учитывать типы и формы государства и права в разные исторические времена, особенности уголовно-правовых источников и правовых институтов, а также другие социально-политические факторы.

Ключевые слова: преемственность, реформирование, уголовное законодательство, правотворчество.

Nataliia Yu. TSVIRKUN,

PhD in Law

(Kharkiv National University of Internal Affairs, Kharkiv, Ukraine)

ON THE CONTENT OF THE CONCEPT AND THE ROLE OF CONTINUITY IN CRIMINAL LAW

The article discusses the content of the concept and the role of continuity in criminal law. The importance of studying continuity issues in criminal law lies in the fact that a systematic analysis and study of the gradation of the history of criminal law of Ukraine serve to deepen the understanding of the development of criminal law relations in general in our country. The periods of development of Ukrainian criminal law is scientifically important, while they must take into account the types and forms of state and law in different historical times, especially criminal law sources and legal institutions, as well as other socio-political factors.

Key words: *continuity, reform, criminal law, doctrine of criminal law, lawmaking.*